

Uppsatsetik – om etisk problematik i studenters självständiga arbeten

Nina Nikku*

Institutionen för beteendevetenskap och lärande, Linköpings universitet

Studenternas självständiga arbeten på grund- och avancerad nivå kan inom vissa utbildningar innefatta studier av och med individer. Arbeten på denna nivå omfattas inte av forskningsetisk prövning. Det blir därför lärosätets, utbildningarnas och de enskilda handledarnas uppgift att förmedla ett forskningsetiskt förhållningssätt.

Den här artikeln fokuserar på samhällsvetenskapliga och humanistiska utbildningar och bygger på en enkät till ett urval utbildningar; intervjuer, samtal och seminarier med erfarna handledare samt intervjuer med studenter. Därutöver har ett antal uppsatser granskats utifrån ett etiskt perspektiv. Den teoretiska referensramen utgörs av forskningsetisk vägledning, principer och lagstiftning. Utifrån materialet och referensramen görs en kartläggning av de etiska frågeställningar som aktualiseras för studenter och handledare med avseende på insamling, analys och presentation av data och empiri. Artikeln problematiserar i vilken mån forskningsetisk vägledning är tillämplig och tillräcklig för studenters självständiga arbeten.

Resultatet visar att de intervjuade handledarna inte har en enhetlig inställning till vilka former av datainsamling studenterna bör få göra och att det finns en osäkerhet angående regler och beslutsordning kring detta. Framförallt aktualiseras detta i samband med studenternas val av informatörer och studerade grupper, bland annat vid studier av det som brukar benämnas svaga grupper. Det är dock viktigt att uppmärksamma att det är kombinationen av syfte, frågeställningar och metod som sammanvägt konstituerar den etiska känsligheten.

Nyckelord: uppsatsetik, uppsatshandledning

INLEDNING

Två unga kvinnliga studenter knackar på min dörr. De ska skriva uppsats om orsaksförklaringar till kriminalitet och i samband med det vill de intervjua interner. Kontakt är redan etablerad och nu är de ivriga att komma igång.

Exemplet, som är hämtat ur verkligheten, innehåller en del metodologiska oklarheter men framförallt är det de etiska aspekterna som ställs på sin spets. Bör studenter intervjua interner inom kriminalvården? Dessa personer befinner sig i en position där de kanske inte kan säga nej. Intervjusituationen kan dessutom upplevas som kränkande genom den stigmatisering som frågeställningarna kan innebära. Dessa unga kvinnliga studenter kan också möta vrede och aggressioner till följd av sitt ämnesval och riskerar att följas av detta sedan uppsatsen publiceras. Eller tvärtom, med rapporter om kontakter mellan personal och interner där kvinnor och deras känslor utnyttjats i minnet, befärad jag att de unga studentskorna kan riskera att vävas in i relationer de inte kan värja sig ifrån med negativa konsekvenser inför framtiden.

---

* Författarkontakt: nina.nikku@liu.se

Frågorna jag ställer mig är vilket moraliskt ansvar jag har som handledare, gentemot dem som ska intervjuas och gentemot studenterna. Hur bör jag agera? I vilka etiska regler kan jag finna stöd för mitt beslutsfattande? Hur skulle mina mer erfarna kollegor resonera?

Uppsatskrivande och etik

Uppsatskrivande är en av de viktigare delarna i den akademiska utbildningen och i examensarbetet utvecklar och sammanfattar studenterna de kunskaper de förvärvat under sin utbildning. Att handleda uppsatser och examensarbeten är också en av lärarnas huvuduppgifter. Som handledare, och som examinator av uppsatser, har lärarna en viktig roll i att uppmärksamma studenterna på de etiska frågorna och dilemman som kan uppstå i uppsatsarbetet.

Den etiska problematiken i studenternas självständiga arbeten kan övergripande beskrivas i form av tre breda problemområden: fusk och plagiat, problem i relationen mellan handledare och student samt etiska aspekter i samband med insamling, analys och presentation av data och empiri.

Under senare år har fusk och plagiat stått i fokus för såväl den forskningsetiska uppmärksamheten som diskussionen inom grundutbildning vid högskolor och universitet (Agrell, 2007; Forsman, 2007; Hallonsten, 2007; Hermerén, et al, 2011). Studier visar på en oroande andel studenter som använt sig av plagiat och även långtgående otillåtet samarbete i uppsatser och andra former av examinationer (Hult & Hult, 2003; Hallonsten, 2007). Pecorari (2003) visar att vad som tydligt kan beskrivas som plagiat dock inte behöver vara avsiktligt fusk. Inte minst när studenters skrivande sker på annat språk än källans framställning kan oavsiktlig plagiering uppstå.

Etiska frågeställningar i handledarens relation till studenter och doktorander uppmärksammas av Lindén (1998) samt Goodyear, Crego och Johnstone (1992). Lärarens etiska förhållningssätt gentemot studenter ur ett bredare perspektiv, exempelvis vid betygsättning eller etiska överväganden som aktualiseras vid möten utanför undervisningen etc., analyseras av Patricia Keith-Spigel et al. (*The Ethics of Teaching*, 2002). Riktlinjer för universitetslärare återfinns i de yrkesetiska reglerna (SULF, 2005a) vilka har föregåtts av omfattande diskussioner och förankringsarbete (SULF, 2005b). Universitetens pedagogiska centrum har i flera fall publicerat studier och verksamhetsnära reflektioner kring lärar- och handledarrollen (Holmstrand, 2007; Edgren, 1998). Här återfinns också i viss mån de etiska aspekterna som kan uppstå i den asymmetriska bedömarrollen (Bjuremark, 2010; Nikku, 2010).

I den här artikeln är det framförallt det tredje av de ovan nämnda etiska problemområdena i studenters självständiga arbeten som står i fokus. Etiska frågor i insamlande av empiri och vidare bearbetning och presentation i uppsatsarbetet är ett område som överlappar med det forskningsetiska fältet.¹ Frågeställningar som aktualiseras i uppsatskrivande är till viss del desamma som inom forskning och studieområdet för detta kan benämnas *uppsatsetik*. Till

1 Forskningsetiken har etablerats som en följd av många forskares intresse för forskningsetiska frågor och omsorg om dem som på olika sätt berörs av forskningen. En andra anledning till denna uppmärksamhet är de övertramp och kränkningar som begåtts gentemot individer och grupper som beforskats. Detta har väl belysts internationellt av exempelvis Caplan (1991) och Rothman (1991). Även den svenska forskningen och dess etiska implikationer har varit föremål för uppmärksamhet. Människors tveksamhet till att bli kartlagda och granskade, åtminstone utan sin vetskap och medverkan, framgår i det tumult som det massmediala uppmärksammandet av Metropolitstudien åstadkom (Eriksson & Månson, 1991). Göran Hermerén är den svenska moralfilosof som mer än någon annan utrett den etiska teori- och begreppsbyggnad som aktualiseras inom forskningsetik och har därmed i hög grad bidragit till den svenska forskningsetiska lagstiftningen och policyn (ex 1986, 1996, 2011). Analys av forskningsetiska koder har gjorts av Bo Petersson (1994) som även diskuterar

skillnad från forskningsetik, ett ämne som idag kan anses som väl belyst och föremål för en kontinuerlig diskussion inom den akademiska forskningen, har inte uppsatsetik rönt vare sig etiskt eller pedagogiskt forskningsintresse av större omfattning. Några undantag finns som adresserar studenter och deras arbeten, som *The Student's Guide to Research Ethics* (Oliver, 2010). Även denna publikation är dock i högre grad inriktad på forskning och etik.

Utgångspunkt

Med uppsatsetik, som det här tillämpas, aktualiseras etiska förhållningssätt och etiska överväganden i studenternas självständiga arbete. Trots benämningen självständigt arbete har studenterna stöd och vägledning av en handledare, universitetsläraren. Som forskare följer vi de forskningsetiska regler som utformats internationellt och nationellt och det är också dem vi lär ut i undervisningen kring vetenskapsteori, vetenskapliga metoder och forskningsetik. De forskningsetiska kraven inom akademien, och den vetenskapliga teoribildning som ligger till grund för dem, ger en referensram för vilka anspråk man kan ställa på verksamhet som bedrivs inom universitet och högskola. Här innefattas såväl forskning som utbildning och därigenom studenters självständiga arbeten. Etik i studenters uppsatsarbeten kommer i denna artikel att diskuteras utifrån de etiska riktlinjer och kodexar som vetenskapssamhället allmänt erkänt som riktlinjer och som återges i texter som *Helsingforsdeklarationen* (1964, 2008), *God forskningssed* (Hermerén et al, 2011) och *Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning* (Vetenskapsrådet). En grundläggande ställning inom den etablerade forskningsetiken har det som kallas individskyddskravet, med vilket anges att samhällets medlemmar har ett berättigat krav på skydd mot otillbörlig insyn i sina livsförhållanden, att inte utsättas för psykisk eller fysisk skada, förödmjukelse eller kränkning (HSFR, 1996). I de vägledande texterna anges att individskyddskravet inte är absolut men bör vägleda forskaren vid planering av projekt.

Den föreliggande artikeln är en kartläggning av *uppsatsetik*, dvs. den etiska problematik som studenter, handledare och examinatorer kan möta visavi empiri och datahantering under den process som uppsatsarbetet utgör. Materialet består av intervjuer med handledare och analys av ett urval uppsatser med fokus på dessas etiska överväganden. Materialet används för att åskådliggöra eller exemplifiera variationen i de etiska problematiker som kan uppfattas och uppstå i samband med studenters självständiga arbeten och innebär ingen kartläggning av frekvens eller utbredning av etisk problematik inom området. De etiska avvägningar som studenter och handledare ställs inför är i hög grad desamma som forskaren möter. I artikeln problematiseras att den forskningsetiska reglering och granskning som forskaren omfattas av inte fullt ut har någon tydlig motsvarighet för studenter inom grundutbildning. I artikeln diskuteras avslutningsvis vilka implikationer det kan ha.

---

de moralfilosofiska grunderna för forskningsetiska ställningstaganden och forskningsetisk vägning (1998, 1999). Birgitta Forsman har genomfört omfattande studier av forskningsetik, där hon bl a identifierat forskningsetiska problem inom olika vetenskapliga områden och inom olika faser av studier. I publikationen *Vetenskap och moral* (2002) särskiljs den inomvetenskapliga etiken, dvs forskningens kvalitet och forskarnas integritet från utomvetenskaplig forskningsetik, med vilket Forsman innefattar hänsynstagande till forskningsobjekt, människor och djur. Forskare från skilda discipliner beskriver i antologin *Etiska dilemman* (Kalman & Lövgren, 2012) konkreta forskningsetiska överväganden de stött på i kvalitativa studier av människor och människors sammanhang.

Syfte och frågeställningar

Enligt Högskoleförordningen ska etisk reflektion och etiska förhållningssätt vara en viktig och integrerad del i studenters kunskaps- och kompetensutveckling (Högskoleförordningen, 1993:100). Den här artikeln avser att utifrån ett konkret empiriskt material belysa de etiska problemområden som handledare och examinatorer upplever att de kan möta i samband med studenternas uppsatsarbeten med fokus på empiri och datahantering i studier av och med människor.

De grundläggande frågeställningarna är:

- 1) Vilka former av etisk problematik aktualiseras i studenters uppsatsarbete med avseende på insamling, analys och presentation av data och empiri?
- 2) I vilken mån kan den i Sverige tillämpade forskningsetiska vägledningen vara tillämplig och tillräcklig för studenters självständiga arbeten?

METOD OCH MATERIAL

Den föreliggande artikeln bygger på en tidigare genomförd studie om etisk problematik i studenters uppsats- och examensarbeten (Nikku 2012). Materialet innefattar en enkät till studierektorer och programansvariga, intervjuer, samtal och seminarier med universitetslärare och även studenter från utbildningar vid ett svenskt lärosäte. I materialet ingår även ett antal uppsatser som kompletterande och illustrerande material.

Den inledande enkäten besvarades av 31 studierektorer och programansvariga, verksamma inom samhällsvetenskapliga och humanistiska utbildningar vid lärosätet där studien utfördes. De ombads besvara frågor om undervisning i forskningsetik, hänvisningar till etiska koder och praxis för etisk reflektion i uppsatsarbeten vid de utbildningar de ansvarar för.

De tio intervjuade lärarna kommer från olika institutioner inom det samhällsvetenskapliga och humanistiska området vid det studerade lärosätet. Förslag på erfarna handledare för intervju erhöles av studierektorer och programansvariga i samband med besvarandet av den ovan nämnda enkäten. Urvalet av informanter som kom att intervjuas har grundat sig på dels intentionen att få en spridning av representanter för olika institutioner, ämnen och utbildningar men även att i hög grad intervjuas handledare vid utbildningar där studenterna utför empiriska studier där individer ingår. Underlaget ger därför en bild av vilken form av etisk problematik som kan uppstå i samband med studenternas uppsatsarbete och som handledarna har att hantera men är inte en systematisk genomgång av omfattningen av etiska dilemman. Dessutom har intervjuer genomförts med tre slumpvis utvalda studenter som skrivit uppsats inom studerade utbildningar för att även få en inblick i hur studenter kan uppfatta de etiska förhållningssätt som förmedlas. Intervjuerna är inspelade och delvis transkriberade. De intervjuade lärarna och studenterna är informerade om syftet med studien och har samtyckt till medverkan.

Författaren har deltagit vid två seminarier om etik och handledning som anordnades under perioden för studien och anteckningar från dessa ingår i materialet. Dessutom har samtal förts med två av universitetets experter på forskningsetik, båda engagerade i etikprövningsnämnder. Dessa samtal är inte inspelade utan anteckningar har gjorts i samband med samtalen. De uppsatser som ingår i materialet är sådana som nämnts i samband med intervjuerna och som sedan identifierats via databasen Diva. Sammantaget har 15 uppsatser från 12 olika utbildningar granskats. Av etiska skäl har titlar och författare till dessa inte angetts, då dessa framförallt tjänar som illustrationsmaterial. Alla exempel som återges i texten är hämtade från intervjuer och granskade uppsatser.

Avgränsning

Den här artikeln är främst inriktad på utbildningar inom samhällsvetenskap och humaniora. Därigenom utesluts vissa etiska problemställningar som aktualiseras inom andra utbildningsområden, exempelvis fysisk påverkan på människor genom behandling eller olika former av studier där djur ingår.

FORSKNINGSETIK VERSUS UPPSATSETIK

Sverige har en allmänt accepterad procedur för etisk reflektion och bedömning av forskning. I samband med anslagsframställan och åtföljande projektbeskrivning skriver de sökande forskarna även en etisk reflektion kring projektet. Där så krävs inbegriper ansökan även en forskningsetisk prövning. Forskningsprojekt som involverar forskning med människor regleras genom lagen om etikprövning (SFS 2003:615). Denna innebär att projektet måste granska och godkännas av en regional etikprövningsnämnd. Således prövas all forskning på människa som innefattar behandling av känsliga personuppgifter eller forskning som berör lagöverträdelse, som innebär fysiskt ingrepp, eller avser att mäta fysisk eller psykisk påverkan av sådan. Detsamma gäller forskning som innebär en uppenbar risk att skada en person fysiskt eller psykiskt samt forskning på biologiskt material som kan härledas till person.

Studenternas uppsatsarbete är inte i samma grad reglerat. Lagstiftningen om etikprövning exkluderar uttryckligen arbeten av studenter som icke varande forskning och därmed inte omfattad av lagstiftningen. Här ligger givetvis en rent praktisk aspekt då arbetsbelastningen för de regionala etikprövningsnämnderna skulle öka om det tillkom ett omfattande antal etikprövningar av uppsatsprojekt. Samtidigt öppnar lagstiftningen och etikprövningsnämnderna för möjligheten till rådgivande bedömning även av uppsatsplaner. Av ekonomiska och tidsmässiga skäl är det vanligen forskningsanknutna projekt där studenter inbjuds att medverka snarare än enskilda uppsatsarbeten som kommer ifråga för denna rådgivning.

De etiska överväganden som aktualiseras i uppsatsarbetet överläts därför i hög grad till lärosätet, handledaren och studenterna själva. Den här studien visar att handledare ställs inför överväganden kring ansvar, avrådan, underkännande och godkännande av etiska skäl. En del institutioner har egna tydliga etiska regler och en nästintill formaliserad kollegial prövning av uppsatsplaner medan andra institutioner har en mer informell procedur. Det visar sig att handledarna kan ha en mer eller mindre tillåtande inställning till studenternas empiri. Denna inställning kompliceras dessutom av en eventuell bedömning av faktorer som vilken utbildning studenterna genomför eller de enskilda studenternas mognad, förmåga och erfarenhet.

KARTLÄGGNING AV UPPSATSETISKA AVVÄGNINGAR

De intervjuade handledarna har välvilligt delat med sig av ett rikhaltigt material av vad de uppfattat som etiska överväganden i studenternas uppsatsarbeten. Detta material har strukturerats efter uppsatsprocessens tidsmässiga faser, vilka presenteras nedan illustrerat med exempel ur intervjuer och uppsatser. Därigenom får vi en övergripande bild av vilka etiska ställningstaganden som framträder i de olika faserna, det empiriska materialet hjälper oss att "rita en karta" över den etiska problematiken i uppsatsarbetet. Kartan kompletteras också utifrån den forskningsetiska referensramen.

Inom det som här benämns uppsatsetik kan urskiljas tre faser i uppsatsprocessen som kan innefatta etisk problematik. Det är för det första under planering och empiriinsamling, för det andra under bearbetning och analys samt för det tredje i samband med examination och

presentation av slutprodukt. Framförallt är det i den första fasen, här kallad planering och empiriinsamling, som etiska överväganden krävs och grunden för en god etik i hela uppsatsarbetet läggs. I planeringsfasen har studenterna att fastställa riktlinjer för uppsatsen. De etiska överväganden som då kan uppstå ligger i val av informantgrupp, val av metod och även i formulerandet av uppsatsämne, syfte och frågeställningar. Det är också så att kombinationen av dessa överväganden bildar uppsatsarbeten med olika grad av etisk känslighet.

Den etiska reflektionen vid val av informantgrupp kan illustreras med hur studien av ämnet *upplevelser och bearbetning av sorg* får olika etisk känslighet beroende på om den ställs till professionellt verksamma, som präster eller psykologer eller om samma ämne och frågeställningar tas upp med människor som oväntat förlorat en anhörig.² I detta fall handlar det om respekt för människor i en utsatt situation och exemplet visar att det inte bara är grupper som vanligtvis betraktas som utsatta som kan inbegripas. Utsatta grupper syftar oftast på minderåriga, människor med nedsatt autonomi eller under pågående behandling (Kalman & Lövgren, 2012). När valet av informantgrupp är avklarat återstår att etablera den inledande kontakten. Man kan använda sig av exempelvis annonsering, etablerade kontakter eller en ”gatekeeper” i betydelsen en person som utifrån sin kompetens och position kan förmedla och rekommendera personer för studenternas arbeten. Här kan också etiska överväganden aktualiseras utifrån det beroendeförhållande som föreligger, som huruvida det är lämpligt att studenter inom ramen för sitt uppsatsarbete intervjuar boende på det behandlingshem där de själva arbetar vid sidan av sina studier.³ Även själva urvalskriterierna kan i denna fas vara integritetskänsliga som i exemplet där en lärare förmedlar kontakt med unga sexuellt aktiva gymnasieelever.⁴ Här aktualiseras även frågor om vilka konsekvenser en vald frågeställning kan medföra för informanterna då vissa ämnen kan leda till att tidigare obearbetade trauman framkallas.

Betydelsen av metod ur etisk synvinkel visar exemplet öppna eller dolda observationer av polisens nattliga arbete kontra att göra intervjuer i efterhand med de tjänstgörande poliserna. I det förstnämnda fallet kommer även de personer som poliserna ingriper gentemot att ingå i datamaterialet, dessutom med tvivelaktig möjlighet att inhämta samtycke, medan i det senare fallet det endast är de yrkesutövande personerna som med informerat samtycke ingår i empirin för uppsatsen.⁵

Den etiska betydelsen av det självständiga arbetets ämne, syfte och frågeställningar belyses av en jämförelse mellan två uppsatser skrivna utifrån intervjuer med gymnasieungdomar. Den ena handlade om innehåll och lärande utifrån ett schemalagt ämne och den andra om informanternas sexualitet och identitet.⁶ Medan det förstnämnda inte innefattar en etisk problematik är det senare att betrakta som ett integritetskänsligt område. Samtidigt bör understrykas att även ett ämne som först kan tyckas etiskt okontroversiellt kan visa sig innehålla spänningar.

Givetvis blir det sedan kombinationen av dessa redovisade val som slutligen avgör i vilken grad den planerade uppsatsen kan sägas innehålla en etisk problematik och föranleda etisk reflektion och överväganden innan den genomförs.

Etiska normer för själva data- och empiriinsamlingen återfinns bland annat i de forsknings-etiska principerna och innefattar information om det aktuella projektet till de ingående samt inhämtande av samtycke (Vetenskapsrådet). Mitt material visar att dessa i allmänhet är såväl kända som tillämpade i många av studenternas arbeten.

---

2 Uppsats 11.

3 Intervju 2.

4 Uppsats 12.

5 Intervju 4, uppsats 6.

6 Uppsats 12 samt uppsats 13.

Bearbetnings- och analysdelen innefattar, enligt de svenska forskningsetiska normerna framförallt etiska krav på en transparent och korrekt redovisning. Här inbegrips att i enlighet med god vetenskap undvika oseriösa, tendensiösa eller alltför långt dragna slutsatser. Vidare ingår säker förvaring av data, att data endast används för det uppgivna syftet och att materialet förstörs efter uppsatsens färdigställande (Hermerén et al, 2011; Vetenskapsrådet).

Vad gäller den sistnämnda fasen, bestående av presentation och publicering av det examinerade arbetet, innefattar motsvarande forskningsfas det etiska kravet på tillfredsställande anonymisering samt nogsamhet i formuleringar för att där undvika oaktsamma utpekanden, kränkningar eller misskreditering av i projektet ingående personer (Hermerén et al, 2011; HSFR, 1996). De intervjuade handledarna berör inte i större omfattning de etiska kraven som forskningsetiken framför vad gäller bearbetning, analys och resultatredovisning i termer av etisk problematik. En slutsats man kan dra utifrån deras synpunkter är att dessa faser inte i första hand upplevs innefatta vad handledarna ser som etiska konflikter eller problem. Eventuella svagheter eller felaktigheter som studenternas texter uppvisar betraktas vanligen som outvecklade färdigheter i uppsatsskrivandet. Att utveckla dessa färdigheter ingår i den ordinarie handledningen där man lyfter fram delar av studenternas texter för diskussion och vidare bearbetning.

Genomlysningen av de tre faserna i uppsatsprocessen visar att det framförallt i upptakten och planeringen av uppsats och datainsamling kan finnas ett antal etiska överväganden som kräver tydliggörande av de etiska ramarna för studenters självständiga arbeten men att det även fortgående i processen finns anledning att uppmärksamma den etiska dimensionen.

En person vars funktion här inte i högre grad uppmärksammas är den som är examinator av uppsatsen. Som företrädare för lärosätet innebär en bedömning vid examination ett myndighetsutövande. Därigenom fungerar examinator som garant för att studenten inhämtat och gett prov på erforderlig kunskap och förmåga. Enligt högskoleförordningen innefattar det även förmåga att göra bedömningar med hänsyn till relevanta etiska aspekter:

För kandidatexamen ska studenten visa förmåga att göra bedömningar med hänsyn till relevanta vetenskapliga, samhälleliga och etiska aspekter (Högskoleförordningen 1993:100).

De granskade uppsatserna i min studie visar att studenterna i hög grad reflekterar över etiska aspekter i sina uppsatser. I många fall görs detta på ett föredömligt sätt men det finns även exempel på uppsatser där den etiska reflektionen saknas i texten trots att uppsatsen exempelvis har innehållit utpekande och särskiljande av minderåriga i sin klass.⁷ Det kan vara problematiskt om examinator och handledare/student utifrån etiska skäl är oeniga om vilka självständiga arbeten studenter bör genomföra. Intervjuerna visar hur en handledare kan ställa sig positiv till exempelvis en viss typ av observationsstudier medan en annan menar att den formen av datainsamling innehåller en alltför hög grad av moment av etiskt tvivelaktig karaktär.⁸ Följden av dessa resonemang är huruvida man som examinator kan ställa sig bakom och godkänna en uppsats som man anser innehåller forskningsetiska betänkligheter? Och kan man på grundval av vad man själv uppfattar som tveksam uppsatsetik underkänna ett av en kollega sanktionerat och sedan genomfört självständigt arbete?⁹

7 Uppsats 14.

8 Intervju 4 och intervju 6.

9 Intervju 6.

Handledarnas ställningstaganden

Under uppsatsprocessens faser ställs studenter och handledare således inför etiska valsituationer. Intervjuer och granskning av uppsatser visar att man ibland hanterar liknande etiska ställningstaganden olika. Det visar sig, vilket återges nedan, att de intervjuade handledarna resonerar utifrån skilda grunder för hur de ställer sig till de etiska valen i studenternas uppsatsarbete.

Kartläggningen av etiska avvägningar under uppsatsprocessen visar att handledarna har att ta ställning till och tillsammans med studenterna diskutera empiri bestående av exempelvis intervjuer med interner, barn i utsatta familjer, unga kvinnor med erfarenhet av hedersrelaterat hot, observationer av narkotikamissbrukare och av polisens ingripanden och omhändertaganden.¹⁰ Allt detta är situationer med tydliga etiska implikationer.

Många uppsatser och därtill hörande empiriinsamling fungerar väl i enlighet med forskningsetisk vägledning med nogsamt iakttagande av hänsyn och etisk uppmärksamhet. Studenterna utvecklas, också i sin etiska reflektion, menar intervjuade handledare.¹¹ Vid andra tillfällen går det inte lika bra. Exempel från handledarintervjuerna visar hur tilltänkta informanter med tidigare erfarenhet av familjehemsplacering ansett sig kränkta, hur informanternas tidigare straffpåföljder oavsiktligt avslöjats för närstående och hur utpekade intervjupersoner stämt uppsatsskribenter för ärekränkning.¹²

Som angetts skiljer sig grunderna för handledarnas ställningstaganden kring den etiska problematiken i studenternas självständiga arbeten som innefattar deltagande av individer. I ett försök att kategorisera dessa kan följande urskiljas:

- Förutom det av Vetenskapsrådet formulerade individskyddskravet gäller i etiskt hänseende än mer begränsade riktlinjer för empiriska arbeten som utförs av studenter, exempelvis vad gäller studier av personer i behandling, känslomässigt utsatta, i beroendeställning eller där minsta risk för negativ påverkan, misskreditering eller kränkande finns
- Studenterna bör företrädesvis inte genomföra självständiga arbeten som skulle kräva forskningsetisk prövning om den skulle utföras av forskare
- Studenterna bör inte genomföra självständiga arbeten som innefattar barn eller patienter inom hälso- och sjukvårdsområdet
- Studenterna bör kunna genomföra självständiga arbeten där en forskningsetisk nämnd skulle kunna godkänna motsvarande studie inom ramen för en forskningsetisk prövning
- Studenterna bör följa de forskningsetiska kraven på samtycke och konfidentialitet
- Studenterna bör beakta etiska krav men bör samtidigt få möjlighet att exempelvis pröva de metoder som de utbildas i
- Handledarnas bedömning av studenternas mognad och erfarenhet samt deras utbildning är avgörande för vilka självständiga arbeten de bör genomföra.

De etiska överväganden som uppstår handlar om lärosätets, handledares och studenters ansvar gentemot de personer som ingår i studenternas självständiga arbeten. Här aktualiseras normer om respekt för integritet och att icke skada som en konsekvens av empiriinsamling, databearbetning och resultatredovisning. En studie kan medföra utpekande och känslor av stigmatisering för de ingående informanterna och observerade personerna eller väcka obehagliga minnen och känslor. Det är dock inte bara ansvaret för informanter och andra deltagare i datainsamlingen som aktualiseras, de intervjuade handledarna nämner även ett övervägande av ansvar visavi studenterna.

---

10 Intervju 4, intervju 5, intervju 6, uppsats 4, uppsats 6.

11 Intervju 4.

12 Intervju 2, intervju 6.

RIKTLINJER OCH ANSVAR

Av intervjuerna framgår att handledarna känner ett ansvar för en god etik i samband med studenternas empiriinsamling men också att de inte har en entydig uppfattning kring de etiska grunderna för denna. I det följande diskuteras därför vilka regelverk som kan vara tillämpliga.

Lärosätet har ett ansvar vad gäller kvalitet på examinerade uppsatser samt förutsättningar och handledning för uppsatsarbetet. Samtidigt har studenterna ansvar för att driva arbetet och att använda vedertagna metoder, referera källor korrekt och framställa produkten med redovisning av metod, process och slutledning. Under uppsatsskrivandet har studenterna stöd av en handledare vars uppgift är att vägleda, uppmuntra, kritisera och så småningom godkänna arbetet för seminariebehandling. Handledarens etiska ansvar i förhållande till studenter och i uppsatsarbetet ingående informanter är dock otydligt och förvånansvärt outvecklat i universitetslärarnas yrkesetiska riktlinjer. Trots den i övrigt välformulerade och tydligt framskrivna yrkesetiken för universitetslärare framstår denna del av handledarrollen som ouppmärksam (SULF, 2005a; 2005b).

Den lärare som fungerar som handledare för studenterna är vanligen disputerad och därmed genom sin forskarutbildning insatt i forskningsetiska regler och ställningstaganden. Att de forskningsetiska avgörandena inte är enkla beslut visar det faktum att de regionala forsknings-etiska kommittéerna ofta har omfattande diskussioner kring beslut och i flertal fall även kräver in kompletteringar och omarbetning av projektbeskrivningar.¹³ Av det kan man dra slutsatsen att de etiska avgörandena är komplexa och kan kräva omfattande reflektion. De uppsatsetiska frågorna kan därför vara en uppgift som inte bör ligga på en enskild handledare utan innefatta ett kollegialt ansvar.

Regeringen har angivit att utbildningsanordnaren har ett ansvar för att arbeten som utförs av studenter på grundnivå eller avancerad nivå bedrivs under etiskt säkerställda och trygga former (prop 2007/08:44).

För att hantera potentiellt integritetskänsliga uppgifter krävs omdöme och insikt i vad det innebär att hantera uppgifterna. Regeringen menar att det inte är rimligt att förvänta sig att studenter som genomgår utbildning på grundnivå eller avancerad nivå med säkerhet hunnit tillägna sig kunskaper och insikter i den omfattning som krävs för att säkerställa skydd för de personer som medverkar i forskning. Studenter bör därför inte åläggas det ansvar som det innebär att bedriva verksamhet där människor medverkar och där det finns risk att skada dessa människor fysiskt, psykiskt eller integritetsmässigt.

Handlingar som medför en risk för att skada människor fysiskt eller psykiskt är, någorlunda, möjliga att förutse i förväg och därmed i högre grad möjliga att undvika. Risken för integritetskränkning är betydligt svårare att förutse då människor har vitt skilda gränser för vad man betraktar som sin privata sfär och vad som är acceptabelt att andra individer har insyn i, vilka handlingar som kan accepteras samt vilka personer man kan acceptera inom detta personliga fält (Nikku, 2003).

Regeringen har via lagstiftningen angett vissa gränser och med personlig integritet avses rätten att erhålla respekt för sin personliga egenart och inre sfär och rätten att inte utsättas för

---

13 Samtal 2 med ledamot i forskningsetisk nämnd.

personliga störande ingrepp. Områden som särskilt pekats ut som riskfyllda är personuppgifter som avslöjar ras, etniskt ursprung, politiska åsikter, religion eller filosofisk övertygelse, medlemskap i fackförening och uppgifter som rör hälsa eller sexualliv. I personuppgiftslagen går dessa under samlingsbegreppet känsliga personuppgifter (prop. 2007/08:44). Att notera är även personuppgiftslagens skydd av personuppgifter om lagöverträdelse som innefattar brott, domar i brottmål, straffprocessuella tvångsmedel eller administrativa frihetsberövanden (PU 21§).

Tillämpning av etiska regler och reflektion

De forskningsetiska normerna inom akademien finns tydligt formulerade i olika etiska koder. I en enkät riktad till studierektorer och programansvariga vid samhällsvetenskapliga och humanistiska utbildningar vid det studerade lärosätet efterfrågades tillämpning och hänvisning till etiska koder eller egna etiska regler för studenternas arbeten (Andersson & Nikku, 2011). Svaren visar att den vanligaste hänvisningen är till Vetenskapsrådets (tidigare HSFRs) forskningsetiska principer. Dessa är i korthet: informationskravet, samtyckeskravet, konfidentialitetskravet samt nyttjandekravet. Den etiska koden och de specificeringar som anges är väl kända. Vetenskapsrådet har dock ersatt den tidigare skriften på sin hemsida liksom på Codex, som är den omfattande samlingen av nationella och internationella etiska koder och regler för forskning, professioner samt yrkesområden, och hänvisar nu till den av dem utgivna rapporten *God sed i forskning* (Hermerén et al, 2011) som rättesnöre i forskningsetiska frågor. Framförallt finns det en lagstiftning som anger när projekt kräver granskning i forskningsetisk kommitté innan det kan genomföras (SFS 2003:615). Lagstiftningen innebär dock inte att forskning som faller utanför är etiskt problemfritt, ”forskaren måste fortfarande beakta de etiska kraven så som de ställs i etiska kodexar och själv etiskt reflektera över sitt projekt” (Hermerén et al, 2011, s 21).

En svaghet i de forskningsetiska principerna, och även rapporten *God sed i forskning*, om de ska fungera som rättesnöre för studenters självständiga arbete, är att de inte i större omfattning berör urvalet av informanter och uppgiftslämnare. Även om informerat samtycke inhämtas av de i studien ingående personerna kan det av etiska skäl övervägas huruvida uppsatsstudier bör genomföras exempelvis med medverkan av personer på behandlingshem, med psykiskt funktionshinder eller i en utsatt livssituation.¹⁴ Det finns alltid en risk för integritetskränkning eller andra negativa konsekvenser vilka kan vara till men särskilt för individer i så kallade utsatta grupper.

Ansvar för studenterna

De forskningsetiska reglerna är framförallt inriktade på ett gott etiskt förhållningssätt gentemot i forskningsstudier ingående personer. Det självständiga arbetet innefattar till skillnad från forskningsstudien ytterligare en relation, den mellan handledare och student. I intervjuerna framkommer handledarnas omsorg om och osäkerhet kring det etiska ansvaret visavi studenterna och vilka studier de bör göra.

Studenterna ska skriva ett självständigt arbete som en del i sin utbildning. Inom ramen för ämnesinriktningen har studenterna möjlighet till stor frihet i val av frågeställningar, metoder och empiri. Handledarens roll är att fungera rådgivande och ifrågasättande. Ibland kan man förutse viss problematik i datainsamling, vid andra tillfällen inträffar det oförutsett. Exempel från handledarintervjuerna visar att de miljöer och personer studenterna möter kan innebära exempelvis traumatiska upplevelser, vistelser i en osäker miljö, inblandning i fysiskt våldsamma

¹⁴ Intervju 2.

situationer eller passiv medverkan i brottsliga handlingar.¹⁵ Genom okunskap riskerar studenterna att handla etiskt felaktigt. Det kan exempelvis innebära att ta emot mer långtgående förtroenden än som var ämnat, att ställas i en situation där man betalar för information, att informanter känner sig tvingade till att delta i studien, att man oavsiktligt lämnar ut information eller inte lyckas i försöken till anonymisering.¹⁶

En särskild etisk problematik kan studenters vistelse och empiriinsamling i andra länder innebära, exempelvis länder med annan kulturell ordning eller instabilt politiskt läge. Här kan handledare känna en stor osäkerhet i att uppmuntra studenternas föreslagna arbete med tanke på deras säkerhet. Vidare kan studenter komma att genomföra datainsamling till sina självständiga arbeten i länder som inte tillämpar de etiska regler som gäller i Sverige, exempelvis med avseende på studier av barn eller inom sjukvård. Det kan då leda till en empiriinsamling och ett datamaterial som enligt de svenska forskningsetiska referenserna är etiskt tveksam.¹⁷

Ett uppmärksammat fall av examensarbete som ställde det ifrågavarande lärosätets etik och ansvar i fokus var studenten Anna Odell vid Konstfack som simulerade ett psykotiskt tillstånd och självmordsförsök med följden att hon blev omhändertagen av polis och psykiatrisk akutsjukvård. När det uppdagades att Odell agerade inom ramen för sitt examensarbete krävde landstinget såväl studenten som lärosätet på kostnaden för vården. Odell ställdes sedermera inför domstol och dömdes till dagsböter för oredligt förfarande och våldsamt motstånd men friades för falskt larm och skadestånd.

I enlighet med Konstfacks etiska regler ligger det på institutionens ansvar att göra studenten medveten om de etiska eller/och juridiska frågor som projektet står inför. Som myndighetsrepresentant bör handledaren avråda från brott mot gällande lagar och föreskrifter. Dock, anger man, ”ligger det inte, annat än undantagsvis, på institutionens ansvar att få studenten att avstå från etiskt komplicerade aktioner, väl han/hon är medveten om konsekvenserna” (Konstfack).

Problematiken i exemplet med Odells projekt kanske inte hör till vanligheterna men som de övriga exemplen visar kan det finnas anledning att vidare diskutera handledarens roll och etiska ansvar även visavi studenterna.

VÄGNING AV STUDENTERS SJÄLVSTÄNDIGA ARBETEN?

Vetenskapliga studier genomförs även om de exempelvis innefattar integritetskänsliga uppgifter eller människor i utsatta situationer. I det följande stycket diskuteras huruvida det forskningsetiska resonemanget som föregår etiskt känsliga studier, benämnt ”vägning”, kan vara tillämpligt på studenternas självständiga arbeten.

Inom forskningsetik tillämpas ofta en vägning mellan å ena sidan forskningskravet och å andra sidan individskyddskravet. Forskningskravet innebär att tillgängliga kunskaper utvecklas och fördjupas och metoder förbättras. Individskyddskravet innebär å andra sidan att samhällets medlemmar inte får utsättas för psykisk eller fysisk skada, förödmjukelse eller kränkning. Varken forskningskravet eller individskyddskravet är absoluta utan måste alltid vägas mot varandra (HSFR, 1996). Den forskningsetiska vägningen och strävan efter reflektivt equilibrium diskuteras inom forskningsetisk teoribildning och tillämpas i den forskningsetiska praktiken (Van den Burg, W. & van Willigenburg, T., 1998; Petersson, 1998).

15 Intervju 2, intervju 4, intervju 5.

16 Intervju 2, intervju 4, intervju 6 samt uppsats 1.

17 Intervju 5, intervju 6.

När det gäller studenternas självständiga arbeten innebär dessa i första hand en form av gesällprov där studenten visar de kunskaper och färdigheter han eller hon förvärvat under utbildningen snarare än utvecklar ny kunskap. Studenters arbeten kan givetvis innefatta även vetenskaplig kunskapsproduktion, exempelvis då de engageras inom forskningsprojekt men det är inte det huvudsakliga syftet eller normalfallet inom de här studerade utbildningsområdena. Den forskningsetiska vägningen är då inte tillämplig på motsvarande sätt som inom forskning då det forskningsetiska kravet uteblir. Samtidigt bör vi inte bortse från de värden som kan främjas genom uppsatsarbetet. Studenters självständiga kontakt och inhämtande av data samt bearbetning kan ha ett stort värde genom den kunskap och inte minst förståelse och respekt för människors levnadsförhållanden, uppfattningar och värderingar som tillägnas. Detta kan ha betydelse för den enskilda individens utveckling och även i en fortsatt yrkesutövning.

Det är inte självklart att det är etiskt riktigt att genomföra en studie där en utsatt grupp studeras. Jag hävdar dock att det finns fler argument som talar för än emot. Att genomföra en studie som handlar om unga kvinnors våldsutsatthet sänder signaler om att det är ett problem värt att fokusera på...¹⁸

Intervjuade handledare har fört fram åsikter om att det är först i den verkliga situationen som den etiska reflexiviteten och förståelsen skärps hos studenterna och att det därigenom finns ett värde att de "utsätts" för denna.¹⁹

Att ändå ständigt vara medveten om detta etiska dilemma har bidragit till att jag varit mycket aktsam under intervjuerna, med ordval och liknande.²⁰

Det är inte alltid så att uppsatsidén förverkligas på det sätt som den först var tänkt utan det kan bli en hemläxa att överväga och planera om. Allt för detaljerad styrning och omedelbara förbud kan bidra till att den egna etiska reflektionen inte förverkligas, menar en intervjuad handledare.²¹

AVSLUTNING

Inledningsvis presenterades en genomlysning av de etiska överväganden som kan behöva bearbetas under uppsatsarbetets olika faser. Med hjälp av det empiriska materialet, intervjuer med erfarna handledare och lästa uppsatser, samt en forskningsetisk referensram ritades en karta över de etiska överväganden som uppsatsarbete kan aktualisera för handledare och studenter.

Studien visar att studenterna i sina självständiga arbeten som regel hanterar de etiska frågorna väl och i enlighet med forskningsetiska principer. Oftast redovisar de studerade uppsatserna en i enlighet med forskningsetiska regler väl genomförd etik vad gäller inhämtande av informerat samtycke och anonymisering av informanter.

Även om de flesta uppsatsarbeten håller en god etisk standard och visar på etisk medvetenhet finns det i materialet exempel på arbeten om och med människor där tillvägagångssätten forskningsetiskt kan ifrågasättas eller där behovet av fördjupad etisk reflektion vore önskvärd. Studien visar att det särskilt i upptakten och planeringen av uppsatser och datainsamlingar

---

18 Uppsats 15.

19 Intervju 4.

20 Intervju 4.

21 Intervju 4.

kan finnas ett antal etiska överväganden som kräver tydliggöranden av de etiska ramarna för studenters självständiga arbeten. Det kan exempelvis finnas behov av att reflektera över om ett önskat uppsatsämne eller en viss empiri utifrån ett etiskt perspektiv är lämplig som självständigt arbete inom en viss utbildning. Här kan hänvisas till vad som i regeringens *Proposition om vissa etikprövningsfrågor* anges som osäkerhet kring studenternas insikter och kunskaper (prop 2007/08:44), det faktum att motsvarande studie kanske inte kan genomföras av forskare utan föregående granskning av etikprövningsnämnd samt att det är oklart gentemot vilka värden individskyddskravet balanseras då inte forskningskravet är tillämpligt.

Handledaren kan fungera som vägledare, förstärkare av initiativ eller som s.k. "gatekeeper" för att förhindra eller omstrukturera etiskt tveksamma uppsatsarbeten. De intervjuade handledarna känner ibland en viss osäkerhet kring sin konkreta ansvarsroll i förhållande till uppsatsetiken samtidigt som de uppfattar att de har ett betydande övergripande ansvar. Detta innefattar ett ansvar i förhållande till de informanter som eventuellt kommer att ingå i studenternas uppsatser men även gentemot studenterna. Det saknas dock ett gemensamt förhållningssätt hos handledarna kring var gränserna för studenternas självständiga arbeten utifrån etiska överväganden bör dras. I sig pekar detta på behovet av en fördjupad diskussion kring uppsatsetik.

REFERENSER

- Agrell, W. (Red.). (2007). *Forskningens gråzoner: tillrättlägganden, anpassning och marknadsföring i kunskapsproduktion*. Stockholm: Carlssons.
- Andersson, J. & Nikku, N. (2012). *Etisk problematik vid studenternas examens- och uppsatsarbeten*. Delrapport 1. En enkätsammanställning. Intern rapport. Linköping: Linköpings universitet.
- Bjuremark, A. (Red.). (2010). *Att bedöma och sätta betyg*. Linköping: Centrum för undervisning och lärande, Linköpings universitet.
- Caplan, A. (1991). *When Medicine Went Mad: Bioethics and the Holocaust*. Totowa: Humana Press.
- Codex regler och riktlinjer för forskning. <http://www.codex.vr.se>
- Edgren, M. (1998). Uppsatshandledning. *Tankar kring tydlighet och ansvar*. Lund: Lunds universitet. Universitetspedagogiskt centrum.
- Eriksson, B. E. & Månson, P. (1991). *Den goda tanken. Om etik och moral i forskning med människor*. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- Forsman, B. (2002). *Vetenskap och moral*. Nora: Bokförlaget Nya Doxa.
- Forsman, B. (2007). *Begrepp om forskningsfusk*. Rapport till Vetenskapsrådet. <http://www.vr.se>
- Goodyear, R.K., Crego, C.A. och Johnstone, M.W. (1992) Ethical Issues in the Supervision of Student Research: A Study of Critical Incidents. *Professional Psychology: Research and Practice*, 23, 3, 203-210.
- Hallonsten, O. (2007). Kampen på kunskapsmarknaden – om plagiat bland högskolestudenter, i Agrell, W. (Red.). *Forskningens gråzoner: tillrättlägganden, anpassning och marknadsföring i kunskapsproduktion*. Stockholm: Carlssons.
- Hermerén, G. (1986, 1996). *Kunskapens pris: Forskningsetiska problem och principer i humaniora och samhällsvetenskap*. Stockholm: Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet.
- Hermerén, G., et al. (2011). *God forsknings sed*. Stockholm: Vetenskapsrådets rapportserie. 1:2011.
- Holmstrand, L. (Red.). (2007). *Uppsatshandledning: tankar från forskningscirklar*. Växjö: Växjö universitet. Universitetspedagogiskt centrum. 2007:4.
- Hult, H. & Hult, Å. (2003). *Att fuska och plagiera- Ett sätt att leva eller ett sätt att överleva?* CUL-rapport nr 6. Linköping: Centrum för undervisning och lärande. Linköpings universitet.
- Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR) (1990, 1996). *Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning*. Antagna 1990. Reviderad version 1996.
- Högskoleförordningen 1993:100*.

- Kalman, H. & Lövgren, V. (Reds.). (2012). Etiska dilemman. *Forskningsdeltagande, samtycke och utsatthet*. Malmö: Gleerups.
- Keith-Spigel, P., Whitley, B. E., Ware Balogh, D., Perkins, D. V., Wittig, A., F. (2002). *The Ethics of Teaching. A case book*. New Jersey: Taylor & Francis.
- Konstfack. *Etiska och juridiska frågor i handledningssituationen* (opublicerat dokument).
- Lag om etikprövning av forskning som avser människor (SFS 2003:460).
- Lindén, J. (1998). *Handledning av doktorander*. Nora: Bokförlaget nya Doxa.
- Nikku, N. (2003). Private Life: Sketching Entrances for Ethical Analysis, i Nordenfeldt, L. & Liss, P-E. (Eds.). *Dimensions of Health and Health Promotion*. Amsterdam: Rodopi.
- Nikku, N. (2010). Etiska problem vid bedömning och betygssättning, i Bjuremark, Anna. (Red.) *Att bedöma och sätta betyg*. Linköping: Centrum för undervisning och lärande. Linköpings universitet.
- Nikku, N. (2012). *Uppsätsetik. Etisk problematik vid studenternas uppsats- och examensarbeten*. Filosofiska fakultetens rapportserie nr 22. Linköping: Linköpings universitet.
- Oliver, P. *The Students Guide to Research Ethics*. Maidenhead; Open University Press. 2010.
- Pecorari, D. (2003) Good and Original: Plagiarism and patchwriting in academic second-language writing. *Journal of Second Language Writing*. 12: 317-345.
- Personuppgiftslagen* (SFS 1998:204).
- Petersson, B. (1994). *Forskning och etiska koder*. Nora: Bokförlaget Nya Doxa.
- Petersson, B. (1998). Wide Reflective Equilibrium and the Justification of Moral Theory. Van den Burg, W. & van Willigenburg, T. (Eds.). *Reflective Equilibrium*. Dordrecht: Kluwer.
- Petersson, B. (1999). *Forskningsetisk vägning. 1. Forskningens värde*. Linköping: Studier i tillämpad etik. Centrum för tillämpad etik, Linköpings universitet. 1999.
- Regeringens proposition 2007/08:44. *Vissa etikprövningsfrågor m.m.*
- Rothman, D. J. (1991). *Strangers at the Bedside. How law and Bioethics transformed American Medicine*. Chicago: Harper Collins Publishers.
- Sveriges universitetslärarförbund (SULF). (2005a). *Etiska riktlinjer för universitetslärare*. Universitetsläraren.
- Sveriges universitetslärarförbund (SULF). (2005b). *Etiska riktlinjer för universitetslärare. Bakgrundsdiskussion*.
- Van den Burg, W. & van Willigenburg, T. (Eds.). (1998). *Reflective Equilibrium*. Dordrecht: Kluwer.
- Vetenskapsrådet. *Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning*.
- World Medical Association. *Helsingforsdeklarationen*. 1964, 2008. <http://www.wma.net>